

ANDRZEJ MISZCZUK

Uniwersytet Warszawski

KAPITAŁ LUDZKI I SPOŁECZNY W PROCESIE ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH WOJ. LUBELSKIEGO

Abstract: Human and Social Capital in the Development Process of the Rural Areas in Lublin Voivodship. The aim of the paper is to present the role of human and social capitals in the development process of the rural areas in Lublin Voivodship. The majority of population of this region settles in the country, so studies on rural human and social capitals are very important for local and regional development. The background for basic part of research is the general description of the region, made by using four-capital (economic, natural, human, social) method.

Key words: Human capital, social capital, four-capital model, regional development, rural areas, Lublin region.

Wstęp

Celem opracowania jest ukazanie znaczenia kapitału ludzkiego i społecznego w rozwoju obszarów wiejskich woj. lubelskiego. Województwo lubelskie (ryc.1), należy do tych nielicznych w Polsce regionów – obok podkarpackiego i świętokrzyskiego, w których dominuje ludność zamieszkała na wsi, dlatego studia dotyczące obszarów wiejskich mają w tym przypadku szczególne znaczenie. Zasadnicza część rozważań została poprzedzona syntetyczną prezentacją modelu czterech kapitałów obejmującego: kapitał ekonomiczny, naturalny, ludzki i społeczny. Model został wykorzystany na potrzeby ogólnej charakterystyki procesów rozwojowych woj. lubelskiego, która jest tłem do bardziej szczegółowych badań.

1. Kapitał demograficzny i społeczny a mechanizm rozwoju regionalnego

Punktem wyjścia analizy mechanizmu rozwoju regionalnego jest identyfikacja zasobności regionów w czynniki wzrostu, wymienione po raz pierwszy już w 1776 r.

przez Smith'a (2007), a w zmodyfikowanej wersji wykorzystywane także w wielu współczesnych podręcznikach polityki regionalnej¹, tj.:

- ziemię – traktowaną obecnie jako środowisko przyrodnicze ze wszystkimi jego walorami;
- pracę – zarówno w aspekcie ilościowym, jak i – obecnie zdecydowanie ważniejszym – jakościowym;
- kapitał – ujmowany zarówno w formie rzeczowej, jak i finansowej.

Listę tych czynników można jeszcze bardziej uszczegóławiać, wzbogacając ją dodatkowo o elementy popytowe, pomijane przez Smith'a. Wówczas czynnikami rozwoju regionalnego staną się m.in. (Parysek 1997):

- potrzeby społeczności regionalnych i lokalnych,
- zasoby pracy,
- zainwestowanie infrastrukturalne,
- istniejący potencjał gospodarczy,
- rynek lokalny i rynki zewnętrzne,
- kapitał finansowy, zwłaszcza inwestycyjny,
- poziom nauki, techniki i kultury,
- nowoczesne technologie wytwarzania,
- tereny inwestycyjne i korzyści lokalizacji,
- stosunki międzynarodowe i współpraca bilateralna.

W analizie czynników rozwoju regionalnego używane jest także pojęcie *regionalnego potencjału rozwoju* (Ciok, Jakubowicz 2000), obejmującego potencjał:

- geograficzny,
- społeczno-demograficzny,
- ekonomiczny.

Tradycyjne rozumienie kapitału ograniczone do zasobów rzeczowych (środków trwałych) i finansowych nie oddaje w pełni współczesnego rozumienia tego pojęcia. Pojawiły się bowiem nowe kategorie, m.in. takie jak: kapitał ludzki, społeczny, organizacyjny czy intelektualny. Jedną z koncepcji, która nadaje pojęciu *kapitał* aspekt wielowymiarowy jest model czterech kapitałów autorstwa Ekinsa (1992); Ekinsa *et al.* (2008), z powodzeniem wykorzystywany do ewaluacji wpływu środków finansowych, pochodzących z Unii Europejskiej na rozwój zrównoważony wybranych regionów². Model ten jest także stosowany przez polskich badaczy³. Wyróżnia się w nim⁴:

- *kapitał ekonomiczny* (gospodarczy), który obejmuje wytworzone przez człowieka zasoby środków służących do wytwarzania innych dóbr i usług (maszyny, narzędzia, budynki, infrastruktura), jego najpopularniejszą miarą jest PKB *per capita*;

¹ Por. m.in.: Winiarski (1976); Winiarski, Patrzalek (1994; Kudłacz (1999).

² Szerzej na ten temat: www.srdtools.info.

³ Por.: Gorzelak *et al.* (2006); Płoszaj (2007).

⁴ *The Thematic Evaluation...* (2002).

- *kapitał naturalny* (ekologiczny, środowiskowy), który zawiera w sobie zasoby naturalne związane bezpośrednio i pośrednio z dobrobytem społecznym, obejmujące ekosystemy i ich bioróżnorodność, dostarczające m.in.: wody, energii, surowców mineralnych, drewna, powietrza, może być mierzony: emisją dwutlenku węgla, jakością powietrza, wód, stopniem bioróżnorodności, strukturą użytkowania gruntów, skażeniem gleb itp.;
- *kapitał ludzki*, który odnosi się głównie do zdrowia, dobrobytu i potencjału produkcyjnego poszczególnych osób, zawiera w sobie m.in.: zdrowie fizyczne i psychiczne, wykształcenie, motywacje umiejętności, określa w aspekcie ilościowym i jakościowym zasoby pracy, najczęściej jest mierzony: stopą zatrudnienia (w tym zatrudnienia kobiet), stopą bezrobocia (z uwzględnieniem kobiet i ludzi młodych), strukturą wykształcenia i umiejętności zawodowych osób pracujących (i bezrobotnych);
- *kapitał społeczny*, podobnie jak kapitał ludzki jest związany z dobrobytem społecznym, ale raczej na poziomie społeczności, a nie poszczególnych osób, zawiera w sobie system powiązań społecznych, wspierających wydajne, spójne społeczeństwo, ułatwia społeczne i intelektualne relacje między jego członkami, odnosi się do tych zasobów zaufania społecznego, norm i relacji, z których ludzie mogą korzystać, aby rozwiązywać wspólne problemy i tworzyć spójność społeczną, jego przejawem są: organizacje obywatelskie, stowarzyszenia sąsiedzkie, spółdzielnie, a także struktury polityczne i prawne, sprzyjające politycznej stabilności, demokracji, wydajnemu zarządzaniu i sprawiedliwości społecznej, jego miarami mogą być: liczba organizacji pozarządowych, spółdzielni, porozumień publiczno-prywatnych, nierówności płci w zakresie pracy, płacy, bezrobocia, obszary mające szczególne potrzeby rozwojowe, odpływ migracyjny młodych ludzi, przestępczość, w tym nieletnich itp.

Model czterech kapitałów jest efektem systemowego podejścia do problematyki rozwoju regionalnego. Ukazuje sprzężenie występujące między poszczególnymi kapitałami, przyjmujące formę relacji: substytucji i/lub komplementarności, a ponadto ułatwia identyfikację sprzeczności rozwojowych wynikających z nieadekwatności zasobów poszczególnych typów kapitałów. Z badań Banku Światowego wynika, że 20% światowego bogactwa przypada na kapitał naturalny, 16% – na kapitał ekonomiczny, a pozostałe 64% na – kapitał ludzi i społeczny łącznie (Gorzelaś *et al.* 2006). Wynika stąd oczywisty wniosek, że wpływ kapitału ludzkiego i społecznego na tworzenie dobrobytu społecznego jest zdecydowanie najważniejszy. Wniosek ten jest także aktualny na poziomie regionalnym.

2. Województwo lubelskie – analiza czterech kapitałów

Województwo lubelskie jest jednym z 270 regionów (typu NUTS 2) Unii Europejskiej, o powierzchni 25 114 km² i zamieszkałym przez 2 163,4 tys. osób

(2008)⁵. Stanowi 8,0% powierzchni Polski i 0,6% terytorium UE, skupia 5,7% ludności kraju oraz 0,4% ludności całej przestrzeni unijnej. Charakterystyczną cechą województwa jest peryferyjność zarówno położenia (na zewnętrznej granicy Unii Europejskiej), jak i poziomu rozwoju. Lubelszczyzna jest najsłabszym regionem w Polsce i jednocześnie zajmuje jedno z ostatnich miejsc w Unii Europejskiej. Świadczy o tym PKB *per capita*, który w 2005 r. wyniósł 17,6 tys. zł, co stanowiło 68,0% średniej krajowej i 35,0% średniej UE-27. Niższy poziom PKB na 1 mieszkańca niż w woj. lubelskim występował w regionach: Severen Tsentralen (Bułgaria) – 27,7% średniej UE, Severozapaden (Bułgaria) – 26,9%, Yuzhen Tsentralen (Bułgaria) – 26,9% średniej UE, Nord-Est (Rumunia) – 24,2% średniej UE. Najwyższy poziom PKB na 1 mieszkańca zanotowano w Inner Londyn (Wielka Brytania), Luksemburg i Region de Bruxelles-Capitale. W regionach tych poziom PKB na 1 mieszkańca był ponad 7,5 razy większy niż w woj. Lubelskim.

Ważnym aspektem kapitału naturalnego woj. lubelskiego jest relatywnie niskie zanieczyszczenie środowiska. Emisja zanieczyszczeń pyłowych wynosi 0,2 t na km² (przy średniej krajowej 0,3) a gazowych – 1,5 t na km² (6,7), w tym: dwutlenku siarki – 0,7 t na km² (2,9), tlenków azotu – 0,4 t na km² (1,2), tlenków węgla – 0,3 t na km² (1,2). Stopień redukcji wytworzonych zanieczyszczeń pyłowych wynosi 98,6% i jest nieco niższy od średniej krajowej, wynoszącej 99,5%, natomiast w przypadku zanieczyszczeń gazowych kształtuje się na poziomie średnim w kraju, wynosząc 84,8%. Gorsza sytuacja występuje w zakresie gospodarki wodno-ściekowej. Tylko 51,9% ludności woj. lubelskiego korzysta z oczyszczalni ścieków (średnia krajowa 61,4%). Problem dotyczy ogólnie obszarów wiejskich, ponieważ w miastach odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków wynosi 94,1% i jest wyższy niż średnio w Polsce (86,2%). Istnienie luki infrastrukturalnej w zakresie kanalizacji potwierdza proporcja długości sieci wodociągowej rozdzielczej, wynoszącej 17,9 tys. km, z kanalizacyjną rozdzielczą o długości blisko 5-krotnie niższą (3,7 tys. km).

Ważnym elementem kapitału ekologicznego woj. lubelskiego jest powierzchnia obszarów o szczególnych walorach przyrodniczych prawnie chronionych. Wynosi 570,4 tys. ha, czyli 22,7% powierzchni województwa (średnio w kraju – 32,1%), w tym parków narodowych (Poleskiego i Roztoczańskiego) – 18,2 tys. ha (0,7% powierzchni województwa), rezerwatów przyrody – 11,5 tys. ha (0,5%), parków krajobrazowych – 233,6 tys. ha (9,3%), obszarów chronionego krajobrazu – 299,2 tys. ha (11,9%). Ponadto, na obszarze województwa zlokalizowane są 1554 pomniki przyrody, a 69 obszarów zostało zaliczonych do europejskiej sieci Natura 2000.

Należy podkreślić, że układ jednostek fizjograficznych woj. lubelskiego ma charakter transgraniczny, układający się w dwie strefy, tj.:

⁵ Dane liczbowe – jeśli nie zaznaczono inaczej – pochodzą z GUS oraz Urzędu Statystycznego w Lublinie.

- nizinną – północną, obejmującą: Polesie Lubelskie, którego naturalnym przedłużeniem po stronie białoruskiej i ukraińskiej jest Polesie Pińskie i Wołyńskie, charakteryzującą się dobrze rozwiniętą siecią rzeczną, występowaniem ok. 100 jezior, licznych lasów, torfowisk i bagien, stanowiących ostoję rzadkich gatunków zwierząt, w tym ptactwa wodnego i błotnego, a także reliktowych gatunków roślin torfowiskowych, oraz relatywnie słabych gleb;
- wyżynną, na którą składają się wyżyny: Lubelsko-Lwowska z Roztoczem oraz Wołyńsko-Podolska, charakteryzująca się niższym zalesieniem, rzadziej rozwiniętą siecią rzeczną, występowaniem obszarów deficytów wody, dobrymi i bardzo dobrymi glebami oraz – zwłaszcza na Roztoczu – reliktowymi gatunkami zwierząt i roślin.

Na najcenniejszych przyrodniczo obszarach woj. lubelskiego, Rąkowski (2000) zaproponował utworzenie trzech, będących terenem ścisłej współpracy administracji publicznej lokalnej i regionalnej oraz służb ochrony środowiska z Polski, Białorusi i Ukrainy, transgranicznych obszarów chronionych (TOCh), tj.: *Przełom Bugu, Polesia Zachodniego i Roztocza*. Są one spójne przyrodniczo i kulturowo, a także atrakcyjne pod tym względem w skali europejskiej oraz mogłyby być wspólnie zagospodarowane i użytkowane do celów turystycznych. Ich powstanie byłoby niewątpliwie przejawem ładu przyrodniczego na zewnętrznym pograniczu Unii Europejskiej.

TOCh *Przełom Bugu* obejmuje ok. 80-km odcinek rzeki Bug, częściowo na granicy z Białorusią oraz z graniczącymi na północy z woj. lubelskim województwami podlaskim i mazowieckim. Jego atutem jest dolina nieuregulowanej rzeki, niezwykle malownicza o bardzo atrakcyjnej przyrodniczo i bogatej szacie roślinnej i zwierzęcej, zwłaszcza ptactwa wodnego i błotnego oraz cennych walorach kulturowych.

TOCh *Polesie Zachodnie* jest położony na pograniczu polsko-ukraińskim. Charakteryzuje się ogromną różnorodnością przyrodniczą i krajobrazową. Występują tu liczne jeziora (łącznie ponad 100 jezior na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim po stronie polskiej i Szackim po stronie ukraińskiej), torfowiska z rzadkimi gatunkami roślin i zwierząt, malownicza dolina Bugu z licznymi zakolami i meandrami stwarzająca doskonałe warunki do bytowania licznych gatunków ptaków. Całe Polesie Zachodnie jest terenem mocno zalesionym (lasy zajmują ponad 40% całego obszaru).

TOCh *Roztocze* leży na pograniczu z Ukrainą, a po polskiej stronie częściowo także w woj. podkarpackim. Jest to rejon atrakcyjny zarówno pod względem przyrodniczym i krajobrazowym, jak też kulturowym. Krajobraz Roztocza Zachodniego tworzą pofałdowane pola poprzecinane wąwozami oraz malownicza dolina Wieprza. Roztocze Środkowe jest porośnięte lasami jodłowo-bukowymi. Słabo zaludnione Roztocze Południowe porośnięte w większości lasami jest nazywane „małymi Bieszczadami”. Obecność dużych kompleksów leśnych sprzyja występowaniu zwierzyny (jelenie, łosie, wilki, żbiki, liczne gatunki ptaków). Rejon Roztocza jest bogaty w zabytki, w tym najwyższej europejskiej klasy (Zamość po stronie polskiej oraz Lwów i Żółkiew na Ukrainie). Dużą grupę stanowią zabytki sakralne, w szczególności wyjątkowo cenne drewniane cerkwie oraz zespoły kościelne i klasztorne.

Ważnym elementem systemu ekologicznego woj. lubelskiego, mającym znaczenie integracyjne na zewnętrznym pograniczu UE jest dolina rzeki Bug, wypływającej z okolic Lwowa i stanowiącej rzekę graniczną nie tylko między Polską a Ukrainą, ale także między Polską a Białorusią. Dolina powinna utrzymać status europejskiego korytarza ekologicznego. Konieczna też jest współpraca transgraniczna do podjęcia wspólnych działań dla oczyszczenia rzeki Bug oraz przywrócenia jej funkcji żeglowno-turystycznych. Całkowita powierzchnia zlewni Bugu wynosi 39,4 tys. km², z czego na obszarze Polski znajduje się 19,4 km², na obszarze Ukrainy 10,8 tys. km², a Białorusi 9,2 tys. km².

Analiza kapitału ludzkiego, pozwala stwierdzić, że woj. lubelskie należy do regionów depopulacyjnych. W latach 1995-2008 (tab. 1) ubytek ludności wyniósł 3,6%. Oznacza to przeszło 2,5-krotnie szybsze – w stosunku do średniej krajowej – tempo zmniejszania zaludnienia, co jest następstwem niewielkiego ujemnego przyrostu naturalnego oraz narastającego ujemnego salda migracji.

Największe ubytki naturalne (powyżej 5‰) występują w powiecie krasnostawskim, a niewielki dodatni przyrost naturalny jest charakterystyczny dla powiatów: radzyńskiego, lubelskiego, łęczyńskiego, łukowskiego, ryckiego i świdnickiego oraz dla miast na prawach powiatu: Białej Podlaskiej, Chełma, Lublina i Zamościa. Natomiast niewielki napływ migracyjny netto (dodatnie saldo migracji) dotyczył powiatów: świdnickiego i zamojskiego, natomiast duży (powyżej 8‰) wystąpił tylko w powiecie lubelskim, co jest następstwem suburbanizacji terenów podmiejskich Lublina. We wszystkich pozostałych powiatach oraz miastach na prawach powiatu wystąpił od-

Tabela 1

Zmiany zaludnienia w woj. lubelskim w latach 1996-2008

Lata	Ludność ogółem w tys.	Przyrost naturalny w ‰	Saldo migracji w ‰
1995	2244,6	1,1	-1,2
1996	2244,2	1,0	-1,2
1997	2242,0	0,4	-1,0
1998	2239,5	0,1	-1,0
1999	2209,1	-0,1	-1,4
2000	2206,2	-0,1	-1,4
2001	2201,7	-0,2	-1,7
2002	2197,0	-0,9	-1,7
2003	2191,2	-0,7	-2,1
2004	2185,2	-0,9	-2,1
2005	2179,6	-0,8	-2,3
2006	2172,8	-0,5	-2,4
2007	2166,2	-0,7	-2,6
2008	2163,4	-0,2	-2,0

Źródło: Zestawienie własne na podstawie danych GUS (tab. 1, 3, 4).

plyw migracyjny, największy (powyżej 5%) w powiecie parczewskim, radzyńskim, włodawskim, hrubieszowskim, tomaszowskim, ryckim oraz w Białej Podlaskiej, Chełmie i Zamościu. Migranci z woj. lubelskiego kierują się w kraju przede wszystkim do województw: mazowieckiego i podkarpackiego oraz małopolskiego i śląskiego, a za granicę do Niemiec, Wielkiej Brytanii, Irlandii i Włoch.

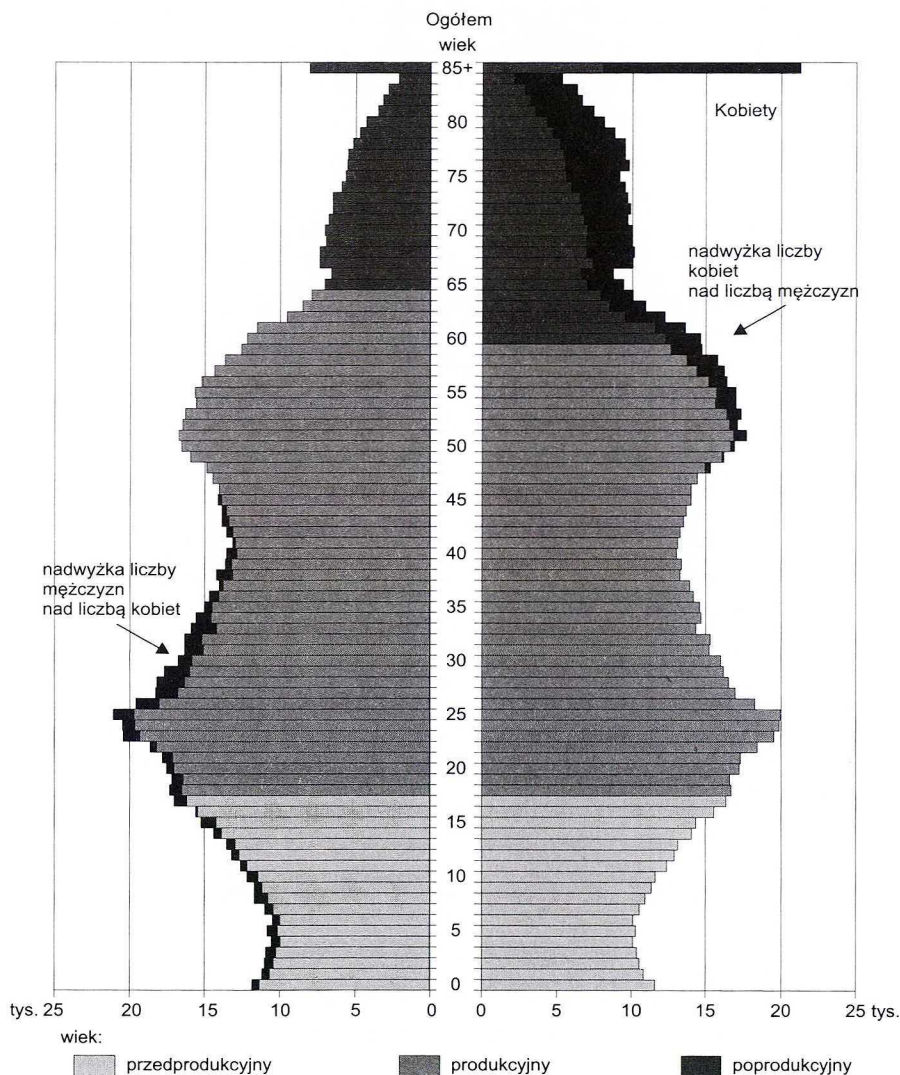
Udział ludności w wieku produkcyjnym wynosi 62,9% ogółu zaludnienia województwa, w wieku przedprodukcyjnym – 20,0%, a poprodukcyjnym – 17,1%. Współczynnik obciążenia demograficznego ogółem kształtuje się na poziomie 59 osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 w wieku produkcyjnym, a z kolei 86 osób w wieku poprodukcyjnym przypada na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym. Mediana wieku mężczyzn wynosi 35,1 i jest nieco niższa od średniej krajowej (35,6), a w przypadku kobiet – 39,7 jest minimalnie wyższa od średniej krajowej (39,6). Piramidę wieku woj. lubelskiego dla 2008 r. ukazuje ryc. 2.

Tabela 2

Zmienne syntetyczne poczucia szczęścia i udanego życia
oraz braku objawów depresji psychicznej
i braku symptomów psychosomatycznych dla województw Polski (%)

Województwa	Średnie wartości osiągnięte na skalach szczęśliwego i udanego życia	Województwa	Średnie wartości osiągnięte na skalach braku objawów depresji psychicznej	Województwa	Średnie wartości osiągnięte na skalach braku symptomów psychosomatycznych
Warmińsko-mazurskie	47,86	Lubelskie	49,43	Lubelskie	62,28
Lubelskie	48,02	Świętokrzyskie	52,66	Podkarpackie	64,54
Podlaskie	48,15	Łódzkie	54,54	Łódzkie	65,40
Lubuskie	48,30	Podlaskie	55,93	Lubuskie	66,24
Podkarpackie	50,34	Podkarpackie	55,94	Dolnośląskie	66,25
Łódzkie	50,64	Lubuskie	56,16	Opolskie	66,96
Dolnośląskie	51,61	Dolnośląskie	56,35	Mazowieckie	67,17
Świętokrzyskie	52,38	Mazowieckie	56,52	Podlaskie	67,89
Kujawsko-pomorskie	52,78	Małopolskie	56,53	Małopolskie	67,98
Śląskie	52,84	Opolskie	57,10	Kujawsko-pomorskie	68,91
Mazowieckie	53,30	Śląskie	58,15	Świętokrzyskie	69,96
Małopolskie	54,11	Warmińsko-mazurskie	59,31	Pomorskie	70,35
Opolskie	55,33	Kujawsko-pomorskie	59,81	Warmińsko-mazurskie	71,29
Pomorskie	55,58	Pomorskie	60,40	Śląskie	71,47
Wielkopolskie	58,65	Wielkopolskie	60,51	Wielkopolskie	71,56
Zachodniopomorskie	58,65	Zachodniopomorskie	64,51	Zachodniopomorskie	71,43

Źródło: Hryniewicz (2009).

Ryc. 2. Ludność w woj. lubelskim według płci i wieku w 2008 r. Stan na 31.XII

Współczynnik aktywności zawodowej ogółem kształtuje się na poziomie 55,2% (2008), mężczyzn – 62,6%, a kobiet – 48,5%. Udział bezrobotnych w ogólnej liczbie osób w wieku produkcyjnym wynosi 7,5% (dla mężczyzn – 6,7%, dla kobiet – 8,3%), a ogólna stopa bezrobocia – 11,3%.

Jakość potencjalnych i rzeczywistych zasobów pracy, mierzona – na podstawie danych NSP 2002 – odsetkiem ludności województwa posiadającej wyższe wykształcenie jest niższa niż średnia krajowa, gdyż wspomniany odsetek dla Lubelszczyzny wynosił 7,9%, podczas gdy średnio w Polsce kształtował się na poziomie 8,3%.

W woj. lubelskim 46,5% ludności mieszka w miastach (średnio w Polsce – 61,1%), gęstość zaludnienia, wynosząca 86 osób na 1 km² jest także wyraźnie niższa od średniej krajowej (122 osoby na 1 km²). Rozmieszczenie ludności wykazuje zróżnicowanie. Najgęściej zaludniony jest obszar najsilniej powiązany z Lublinem oraz zachodnia część województwa, słabiej – część wschodnia (ryc. 3).

Zmniejszanie się liczby ludności na skutek odpływu migracyjnego jest skorelowane z ubytkami naturalnymi i pogarszaniem się struktury wiekowej ludności pozostającej, ponieważ migracje mają charakter selektywny i dotyczą głównie ludności młodszej i bardziej wykształconej, co także negatywnie wpływa na przedsiębiorczość, innowacyjność i aktywność społeczną osób pozostających w woj. lubelskim.

Niekorzystne warunki demograficzne oraz powiązane z nimi niesatysfakcjonujące tempo oraz charakter rozwoju gospodarczego wpływają także na kapitał społeczny. Tezę tę w sposób pośredni – przez analizę komfortu psychicznego mieszkańców – w odniesieniu do woj. lubelskiego – potwierdzają wyniki badań, przeprowadzonych przez Hryniewicza (2009) (tab. 2).

Wynika z nich, że największy dyskomfort psychiczny w Polsce odczuwają mieszkańcy woj. lubelskiego i innych województw wschodniego pogranicza kraju. Zdecydowanie lepiej jest w zachodniej części Polski.

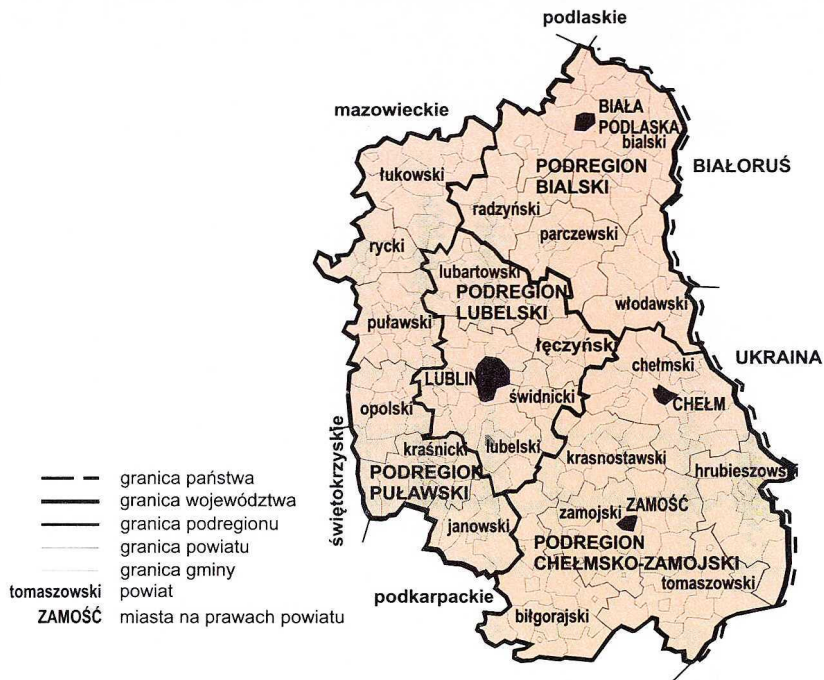
Analiza czterech kapitałów woj. lubelskiego pozwala na wyciągnięcie wniosku, że jedynie kapitał ekologiczny reprezentuje relatywnie dużą wartość. Nie można tego powiedzieć o kapitale ekonomicznym. W przypadku kapitału ludzkiego mamy do czynienia z konsekwencjami procesu wyludniania, czego przejawem jest także relatywnie niski kapitał społeczny.

3. Kapitał ludzki obszarów wiejskich Lubelszczyzny

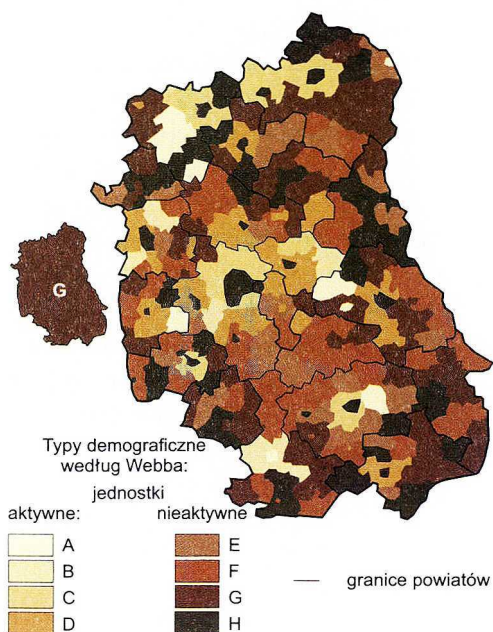
Zasoby ludności obszarów wiejskich woj. lubelskiego zmalały w latach 1995-2008 o 4,5% (tab. 3), podczas gdy w miastach spadek ten wyniósł tylko 0,9%.

Ponadto, w miastach w całym analizowanym okresie – mimo tendencji spadkowej – utrzymywał się dodatni przyrost naturalny (w 1995 r. +2,4‰, w 2008 +1,4‰), a na obszarach wiejskich poczynając od 1996 r. mamy do czynienia z narastającymi ubytkami naturalnymi. W zakresie salda migracji w miastach obserwujemy ewolucję, od dodatniego salda migracji (+2,2‰ w 1995 r.) do ujemnego (-4,0‰ w 2008 r.), podczas gdy na obszarach wiejskich mamy do czynienia ze słabnącym ujemnym saldem migracji, które w 2008 r. miało wartość 10-krotnie niższą niż w przypadku miast. Poczynając od 2002 r. czynnikami wpływającymi w większym stopniu na depopulację wsi woj. lubelskiego są ubytki naturalne, a w mniejszym – migracje.

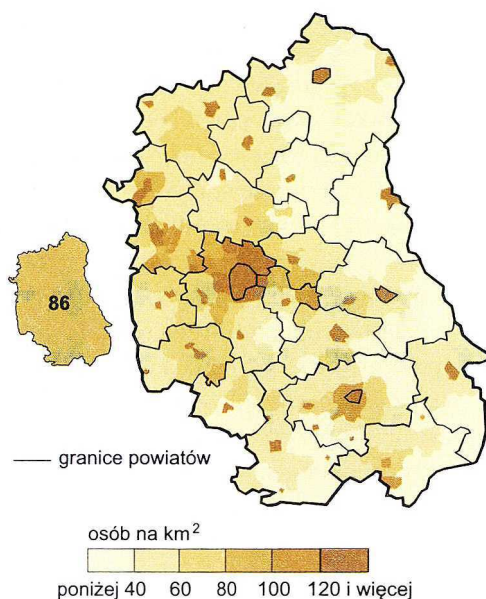
Obszary wiejskie o szczególnie niekorzystnej sytuacji demograficznej skoncentrowane są w gminach powiatów: bialskiego, chełmskiego, hrubieszowskiego, janowskiego, krasnostawskiego, kraśnickiego, lubartowskiego, opolskiego, parczewskiego, puławskie-

Ryc. 1. Podział administracyjny woj. lubelskiego w 2008 r. Stan na 31.XII
 Źródło: Urząd Statystyczny w Lublinie (ryc. 1-5).

Ryc. 4. Typologia demograficzna woj. lubelskiego w 2008 r. według Webba

Ryc. 3. Gęstość zaludnienia w woj. lubelskim w 2008 r. Stan na 31.XII

Zmiany zaludnienia obszarów wiejskich w woj. lubelskim
w latach 1996-2008

Lata	Ludność ogółem w tys.	Przyrost naturalny w ‰	Saldo migracji w ‰
1995	1214,3	0,0	-3,9
1996	1206,8	-0,2	-3,7
1997	1202,0	-0,9	-3,3
1998	1197,0	-1,3	-2,2
1999	1192,3	-1,4	-2,8
2000	1178,4	-1,3	-2,0
2001	1175,6	-1,6	-1,6
2002	1173,4	-2,3	-1,1
2003	1170,1	-2,2	-0,9
2004	1168,2	-2,5	0,1
2005	1163,8	-2,3	-0,2
2006	1160,7	-1,9	-0,9
2007	1158,1	-2,1	-0,2
2008	1156,1	-1,6	-0,4

go, ryckiego, świdnickiego, tomaszowskiego i włodawskiego. Znaczny przyrost ludności, dokonujący się głównie kosztem miasta Lublina, odnotowują natomiast gminy powiatu lubelskiego, znajdujące się zwłaszcza w bezpośrednim sąsiedztwie stolicy województwa (Głusk, Jastków, Konopnica, Niemce, Wólka), które poddawane są – typowej dla większych miast – dekoncentracyjnej fazie urbanizacji, polegającej na napływie ludności, funkcjonalnie związanej z miastem, na obszary wiejskie. Pociąga to za sobą zmiany w charakterze podmiejskich terenów wiejskich, który pełnią przede wszystkim funkcje mieszkaniowo-usługowe. Zdecydowane mniejsze przejawy tego zjawiska występują wokół pozostałych większych miast województwa, tj. Białej Podlaskiej, Chełma, Puław i Zamościa.

Analiza demograficzna obszarów wiejskich woj. lubelskiego ukazuje tendencje:

- spadku liczby gmin, w których jest dodatni przyrost naturalny i przekraczające wartość bezwzględną przyrostu, ujemne saldo migracji, oraz gmin, w których dodatniemu przyrostowi naturalnemu towarzyszy ujemne, ale o mniejszej wartości bezwzględnej, saldo migracji;
- wzrostu liczby gmin, w których mamy do czynienia z ujemnym przyrostem naturalnym i ujemnym, ale o mniejszej wartości bezwzględnej saldem migracji, oraz gmin, w których ujemnemu przyrostowi naturalnemu towarzyszy przewyższające go dodatnie saldo migracji, a także gmin, w których ujemny przyrost naturalny większy w swej wartości bezwzględnej jest powiązany z dodatnim saldem migracji.

Największy przyrost naturalny na obszarach wiejskich woj. lubelskiego występuje w gminie Wólka (powiat lubelski) +6,9‰, a najniższy w gminach: Krzczonów (powiat lubelski) -11,7‰, Konstantynów (powiat bialski) -10,9‰, Łopiennik Górny -10,7‰, i Żółkiewka (powiat krasnostawski) -10,4‰. Natomiast największy odpływ migracyjny netto charakteryzuje gminy wiejskie: Łęczna (powiat łęczyński) -17,2‰, Biała Podlaska (powiat bialski) -11,4‰, Rejowiec (powiat chełmski) -11,3‰, Milanów (powiat parczewski) -10,1‰ oraz Telatyn (powiat tomaszowski) -10,0‰, z kolei największy napływ netto jest typowy dla gmin podmiejskich powiatu lubelskiego: Wólka +20,4‰, Głusk +16,0‰, i Konopnica +10,7‰ oraz świdnickiego: Mełgiew +12,6‰.

Na podstawie wzajemnych relacji między przyrostem naturalnym i saldem migracji można dokonać typologii zmian ludności według Webb'a. Wyróżnił on osiem typów zmian ludnościowych, dzieląc je na dwie grupy (Dziewoński, Kosiński 1967). Grupa pierwsza obejmuje typy o rzeczywistym przyroście rzeczywistym (aktywne demograficznie). Są to:

- typ A, o dodatnim przyroście naturalnym i ujemnym saldzie migracji, przy czym wartość bezwzględna przyrostu naturalnego jest większa niż salda migracji;
- typ B, o dodatnim przyroście naturalnym, większym w swej wartości bezwzględnej od dodatniego salda migracji;
- typ C, o dodatnim przyroście naturalnym, mniejszym w swej wartości bezwzględnej od dodatniego salda migracji;
- typ D, o ujemnym przyroście naturalnym i dodatnim, przewyższającym go w swej wartości bezwzględnej saldzie migracji.

W grupie drugiej znalazły się typy o rzeczywistym ubytku ludności (pasywne demograficznie). Są to:

- typ E, o ujemnym przyroście naturalnym i dodatnim, ale mniejszym w swej wartości bezwzględnej saldzie migracji;
- typ F, o ujemnym przyroście naturalnym i ujemnym, ale mniejszym w swej wartości bezwzględnej saldzie migracji;
- typ G, o ujemnym przyroście naturalnym i ujemnym, ale większym w swej wartości bezwzględnej saldzie migracji;
- typ H, o dodatnim przyroście naturalnym i ujemnym, ale większym w swej wartości bezwzględnej saldzie migracji.

Typologię Webb'a dla gmin woj. lubelskiego ukazuje ryc. 4. Wynika z niej, że średnio dla woj. lubelskiego jako całości charakterystyczny jest typ G, natomiast wśród gmin wiejskich przeważają także typy nieaktywne demograficznie (E, F, G, H), aktywne natomiast występują wyspowo w pobliżu dużych miast.

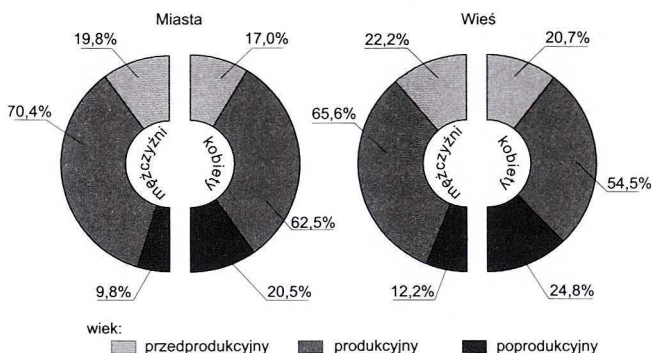
Ubytki naturalne oraz odpływ migracyjny wywołują zmiany w strukturze demograficznej ludności. Na obszarach wiejskich współczynnik feminizacji kształtuje się na poziomie 102 kobiet, podczas gdy w miastach – 112, a średnio w województwie – 106. W strukturze ludności według grup wiekowych specyfika wsi lubelskiej polega na większym udziale zarówno osób w wieku przedprodukcyjnym (21,4%), jak i po-

produkcyjnym (18,5%) w porównaniu z miastami, dla których wielkości te wynoszą odpowiednio: 18,3% i 15,5%. Oznacza to, że potencjalne zasoby pracy są większe w miastach niż na obszarach wiejskich. Potwierdza to średni współczynnik obciążenia demograficznego – mierzony liczbą osób w wieku nieprodukcyjnym przypadających na 100 osób w wieku produkcyjnym – dla woj. lubelskiego ogółem wynoszący 59, dla miast – 51, a dla obszarów wiejskich – 67. Gminy wiejskie o najwyższym współczynniku obciążenia demograficznego to: Tucza (powiat bialski) – 88, Chrzanów (powiat janowski) – 82 i Rokitno (powiat bialski) – 81, natomiast o najniższym – gminy powiatu lubelskiego: Niemce – 55, Głusk – 56 i Wólka – 57 oraz Bełżec (powiat tomaszowski) – 56 i Białopole (powiat chełmski) – 57.

Strukturę ludności Lubelszczyzny w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym z podziałem na miasto i wieś przedstawia ryc. 5.

Przechodząc do analizy rzeczywistych zasobów pracy – na podstawie danych NSP 2002 – można stwierdzić, że wskaźnik obciążenia ekonomicznego, mierzony liczbą osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych, przypadających na 100 osób utrzymujących się z pracy wynosi średnio w woj. lubelskim – 63. W przekroju gmin wskaźnik ten wykazuje duże zróżnicowanie. Najniższą wartość (do 50) przyjmuje w gminach wiejskich powiatu biłgorajskiego (Biszcza, Księżpól, Łukowa, Obsza, Potok Górny), łukowskiego (Łuków, Stanin, Trzebieszów) oraz janowskiego (Goddziszów), natomiast wartości najwyższe (100 i więcej) w gminach wiejskich powiatu chełmskiego (Dorohusk, Dubienka, Rejowiec Fabryczny, Ruda Huta), krasnostawskiego (Rejowiec), włodawskiego (Wola Uhruska) oraz lubartowskiego (Jeziorzany).

Wydaje się, że proces zmniejszania się zaludnienia w województwie ogółem, w tym liczby ludności wiejskiej, będzie miał charakter trwały. Świadczy o tym prognoza demograficzna GUS opracowana na lata 2008-2035 (tab. 4). W większym stopniu depopulacja będzie dotyczyła wschodniej części woj. lubelskiego, pozostającej poza zasięgiem oddziaływania większych miast. Wzmacnianie potencjału rozwojowego Lublina oraz takich miast, jak Biała Podlaska, Chełm, Puławy i Zamość może przyczyniać

Ryc. 5. Ludność w woj. lubelskim w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym w 2008 r.
Stan na 31.XII

Prognoza ludności dla woj. lubelskiego (w tys.) na lata 2008-2035

Województwo lubelskie	2008	2009	2010	2015	2020	2025	2030	2035
Ogółem	2158,9	2151,5	2144,0	2104,8	2063,0	2011,9	1946,6	1871,1
Miasta	1003,9	999,2	994,4	970,5	947,0	918,3	881,5	839,3
Wieś	1155,0	1152,4	1149,6	1134,2	1116,1	1093,6	1065,1	1031,8

się do rozszerzania aktywnych demograficznie stref podmiejskich, przy jednoczesnym wyraźnym pogłębianiu polaryzacji demograficznej obszarów wiejskich.

4. Kapitał społeczny obszarów wiejskich Lubelszczyzny

Jedną z częstszych miar, używanych przy charakterystyce kapitału społecznego jest liczba organizacji pozarządowych przypadających na 10 tys. mieszkańców. Wielkość ta w odniesieniu do obszarów wiejskich woj. lubelskiego kształtuje się na poziomie 7,2, tj. najniższym w Polsce (tab. 5). Organizacje pozarządowe cechuje dobrowolność uczestnictwa. Są one przejawem samoorganizacji społecznej, a więc wspólnego artykułowania i rozwiązywania problemów danej społeczności. Niska liczba organizacji pozarządowych świadczy o niskiej aktywności społecznej oraz braku poczucia wspólnoty interesów społeczności lokalnych. Najbardziej powszechnymi organizacjami pozarządowymi w woj. lubelskim są ochotnicze straże pożarne (OSP) oraz przykościelne organizacje charytatywne (Caritas).

Głównym rodzajem aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich Lubelszczyzny pozostaje rolnictwo. Użytki rolne zajmowały w 2008 r. 63,2% powierzchni ogólnej województwa. Liczba gospodarstw rolnych według danych Powszechnego Spisu Rolnego 2002 wyniosła 305,9 tys., tj. 3,6% mniej niż w 1996 r. Przeciętna powierzchnia gospodarstwa wyniosła 5,1 ha, przy średniej krajowej 5,8 ha. 77,5% gospodarstw rolnych prowadzi wyłącznie działalność rolniczą, 8,8% działalność rolniczą i pozarolniczą, a wyłącznie pozarolniczą – 1,4%. Rolnictwo jest nadal ważnym źródłem dochodów dla osób utrzymujących się z pracy. Średni wskaźnik dla woj. lubelskiego wynosi 26,8%. W tej sytuacji interesująca, z punktu widzenia analizy kapitału społecznego wsi lubelskiej, może się wydać liczba kółek rolniczych (tab. 5), z którymi dosyć często powiązane są formalnie koła gospodyń wiejskich. Pod tym względem woj. lubelskie zajmuje drugie miejsce w Polsce (27), a na pierwszym jest Wielkopolska, z liczbą przeszło 2-krotnie wyższą (56). Bardziej nowoczesną formą współpracy rolników są grupy producentów rolnych (tab. 5). Jest ich w woj. lubelskim zaledwie 10, podczas gdy w wielkopolskim – 33.

Wiejskie organizacje pozarządowe, gminne związki rolników,
kółek i organizacji rolniczych (GZRKiOR)
oraz grupy producenckie rolników w woj. lubelskim na tle kraju

Województwa	Wiejskie organizacje pozarządowe na 10 tys. mieszkańców	GZRKiOR	Grupy producenckie
Dolnośląskie	11,3	12	20
Kujawsko-pomorskie	8,2	15	27
Lubelskie	7,2	27	10
Lubuskie	12,7	0	5
Łódzkie	8,1	18	2
Małopolskie	10,2	17	12
Mazowieckie	7,5	20	8
Opolskie	9,4	2	17
Podkarpackie	9,7	8	11
Podlaskie	7,3	14	4
Pomorskie	10,7	20	17
Śląskie	9,3	7	1
Świętokrzyskie	7,3	15	4
Warmińsko-mazurskie	11,7	4	8
Wielkopolskie	10,2	56	33
Zachodniopomorskie	11,5	7	9

Źródło: Halamska (2008a,b).

Na podstawie powyższych rozważań można wysnuć wniosek, że aktywność społeczna mieszkańców obszarów wiejskich woj. lubelskiego jest relatywnie niska i ograniczona do bardziej tradycyjnych form i organizacji typu OSP, Caritas, kółka rolnicze czy koła gospodyń wiejskich. Niska aktywność społeczna wynika z niekorzystnych warunków demograficznych (selektywność odpływu migracyjnego) oraz występującej w wielu gminach wiejskich monfunkcyjnej (a zatem mało atrakcyjnej zawodowo) – rolniczej struktury działalności gospodarczej.

Zakończenie

Podsumowując całość zaprezentowanych rozważań można sformułować kilka wniosków.

1. Problemy rozwoju obszarów wiejskich mają kluczowe znaczenie dla rozwoju całego woj. lubelskiego.
2. Ogólna analiza czterech kapitałów Lubelszczyzny, pozwala stwierdzić, że tylko kapitał naturalny reprezentuje relatywnie dużą wartość. Znacznie mniejszą mają natomiast pozostałe powiązane ze sobą kapitały, tj. ekonomiczny, ludzki i społeczny.

3. Procesy demograficzne na obszarach wiejskich woj. lubelskiego wykazują dużą polaryzację. Większość gmin wiejskich ma charakter wyludniający się, czemu sprzyjają ubytki naturalne oraz odpływ migracyjny, głównie młodzieży. Aktywne demograficznie, przede wszystkim dzięki napływowi migracyjnemu, są gminy położone w sąsiedztwie większych miast, zwłaszcza Lublina. Ogólnie jednak liczba ludności województwa zmniejsza się, czemu towarzyszy pogarszanie struktury wieku ludności pozostającej.
4. Najprawdopodobniej będzie się pogłębiać polaryzacja obszarów wiejskich, ponieważ dosyć korzystnie będą kształtować się procesy rozwojowe w gminach podmiejskich oraz położonych wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych i przejść granicznych, a niekorzystnie w peryferyjnie położonych, monofunkcyjnych gminach wschodniej części województwa.
5. Poziom aktywności i samoorganizacji społeczności wiejskich Lubelszczyzny jest niski i ograniczony do tradycyjnych form i instytucji.

Literatura

- Ciok S., Jakubowicz E., 2000, *Konkurencyjność Dolnego Śląska*. „Studia nad rozwojem Dolnego Śląska”, z. 5(6).
- Dziewoński K., Kosiński L., 1967, *Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX wieku*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Ekins P., 1992, *A Four-capital Model of Wealth Creation*, [w:] *Real-life Economics: Understanding Wealth Creation*, P. Ekins, N. Max-Neef (red.). Routledge, London-New York.
- Ekins P., Dresner S., Dahlstrom K., 2008, *The Four-capital Method of Sustainable Development Evaluation*. „European Environment” t. 18, 2.
- Gorzela G., Płoszaj A., Smętowski M., 2006, *Ocena strategii rozwoju regionu – wykorzystanie modelu czterech kapitałów na przykładzie województwa lubuskiego*. „Studia Regionalne i Lokalne” 3(25).
- Halamska M., 2008a, *Organizacje rolników: bilans niesentymalny*, [w:] *Wiejskie organizacje pozarządowe*, M. Halamska (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Halamska M., 2008b, *Wiejskie organizacje pozarządowe. Wprowadzenie*, [w:] *Wiejskie organizacje...*, op. cit.
- Hryniewicz J. T., 2009, *Dyskomfort i komfort psychiczny w Europie i w Polsce. Czy stan psychiczny wiąże się z rozwojem gospodarczym?* [w:] *Człowiek – miasto – region*, G. Gorzela G., M. S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir (red.). Związki i interakcje. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Kudłacz T., 1999, *Programowanie rozwoju regionalnego*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Parysek J. J., 1997, *Podstawy gospodarki lokalnej*. UAM, Poznań.
- Płoszaj A., 2007, „Cztery kapitały” w strategiach lokalnych, [w:] *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUOREG-u*, G. Gorzela G. (red.). Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Prognoza ludności na lata 2008-2035*, GUS, Warszawa 2009.
- Rąkowski G., 2000, *Transgraniczne obszary chronione na wschodnim pograniczu Polski. Zarys koncepcji*. Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.

- Smith A., 2007, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. I, II. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Winiarski B., 1976, *Polityka regionalna*. PWE, Warszawa.
- Winiarski B., Patrzalek L. (red.), 1994, *Programowanie rozwoju lokalnego i regionalnego*. AE, Wrocław.
- The Thematic Evaluation on the Contribution of the Structural Funds to Sustainable Development t. 2: Concepts and Methods. Final Report to the European Commission DG Regio*, GHK, December 2002, <http://www.srdtools.info>.